

Роман
ІВАНШЧУК

Мальви

Роман, есеї

Харків
«ФОЛІО»
2018

МАЛЪВИ

Роман

Розділ перший

«Хіба ви не ходили по землі і не бачили, який був їх кінець? Були вони могутньою силою, але Аллаха ніщо не може ослабити ні на небі, ні на землі».

Коран, 35 сура, пророча

Навесні тисяча вісімнадцятого року гіджри¹ разом з багатьма галерами, каторгами і паштардами причалила до Кафської пристані невелика турецька фреката². З неї зійшов на берег сивобородий чоловік у білій чалмі і сірому арабському бурнусі, його обличчя захавалося в густій довгій бороді — годі було б угадати вік старця, та був він древній як світ і в глибоких брунатних очах таїлася мудрість багатьох поколінь.

Старець вклякнув на землі, схилювся і прошепотів:

— Вітай, благодатний краю, після довгої розлуки. Тобі вклоняється анатолієць, меддах³ Омар, якого ти шістнадцять років тому вигнав із Кафи мечем Шагін-Гірея⁴. Тоді я, не образений, а здивований, пішов мандрівником по всій імперії від Карпат до Балкан, від Дунаю до Нілу, щоб самому переконатися, чи справді народи ненавидять нас, турків. А коли так, то за що? Думав я, що побачу темряву і глупоту, а зустрівся зі шляхетним прозінням осліплених богатирів; думав я, що зустрінуся з озлобленням до мене, турка, а побачив високу шляхетність, пошану до розуму, ненависть до кайданів. І спитав я тоді себе, хто винен, що мій народ став носієм зла й неволі? Чи ж це йому потрібне? Адже анатолійський райя не став багатим від того, що завойовує чужі краї... Я повернувся до тебе, Кримський краю. Не мститися — твій гнів був жорстокий, але справедливий, — я хочу поглянути, чи міцно скував тебе Осман кайданами, чи, може, ти ще дишаєш своєю буйною непокорою; далі ти топчеш чужі землі, за прикладом свого сусіда й повелителя, чи, може, осінило

¹ Магометанське літочислення, що починається з 622 року — дати переселення Магомета з Мекки до Медини. За нашим літочисленням — 1640 рік.

² *Фреката* — веслове турецьке судно.

³ *Меддах* — турецький співець, оповідач.

⁴ *Шагін-Гірей* — татарський полководець із роду Гіреїв, що 1624 року вигнав турецьких васалів із Кафи.

тебе світло визвольного духу і дикі пристрасті твої змінилися пошуками правди?

Підвівся. З галер виходили, кваплячись на ясир-базар, турецькі купці, йшли маршовою колоною яничари — султанська охорона для кафського паші, поспішали мубашири¹ відраховувати п'яту частину з татарського ясиру для турецького падишаха — йшла османська ненасить на кримську землю.

Меддах Омар проводжав їх поглядом.

«О люде османській... Коли тобі вистачить свого власного добра, занехаяного, нерозкопаного? Чого повзеш ти на чужі землі, не розоравши своєї, чому не нагодуєш власним багатством рідних дітей, а примушуєш їх голодними рискати по не своїх полях і дарма проливати сусідську кров? Коли ти втамуєш свою захланну спрагу? У тебе є сьогодні влада, і ти сваволиш. Хто ж захистить тебе від Божої помсти, коли вона гряне? А прийде. Замикається вже коло віків, і ти вернешся туди, звідки прийшов, виконавши своє покликання на землі. Вернешся, осуджений світом.

О, страшне в тебе покликання! Тебе одурили марнославні і властолюбні вожді твої, і ти, облудно взявши Божу науку за зброю, залив сльозами, кров'ю і ненавистю до себе півсвіту. А що маєш за це? Сидиш, як божевільний скупар серед скарбів, загарбаних у чужих коморах, хліб, відібраний з голодних ротів, не йде тобі до горла, сидиш у лахмітті й нужді, не знаючи, що подіяти з награбованим добром. Зубожив народи, а збагатитися не можеш і родиш тільки люту ненависть до себе.

А міг би ти жити, народжувати мудреців, поетів, астрологів... Та нуртує уже праведний гнів ворогів твоїх. І крикнули вони: «Брехливий хадіс² пророка Магомета про те, що не існує народностей під берлом ісламу. Ми є!» Заспівав повстанчу пісню болгарський гайдук, грецькі даскалі³ понесли книги своїм людям, підвели голови волохи, чорногорці, албанці. Хто врятує тебе? Твої розумні діти кизилбаші⁴ підносять меч на призвідців твого горя і будучої загибелі твоєї, а ти, засліплений і нерозумний, убиваєш їх — своїх спасителів.

Чому не бачиш, не розумієш цього, обманутий османський люде? Ти ж не народився грабіжником, не прийшов на світ злодієм, якого карати треба. Тебе таким зробили. Хіба не міг би ти жити із сусідами у згоді й купатися у своїх влас-

¹ *Мубашир* — рахівник, що відраховував данину для султана.

² Священний вислів пророка Магомета.

³ *Даскал* — вчитель.

⁴ *Кизилбаші* — турецькі повстанці проти султанів.

них почестях і багатстві? Чому не подаси руку гайдукові¹, ускокові², клефтові³, поки не пізно, поки страшна кровопролитна злоба не схрестить ваші мечі тобі на загладу? Де той пророк, який зумів би крикнути так, щоб ти, оглухий, почув: «Спам'ятайся, не вбивай сам себе! О народе мій...».

Зникли за воротами Кафи купці, яничари, мубашири, подався меддах Омар, високий і величний, до Карантинної Слободи, де зупинялися паломники, що поверталися з Мекки.

Сонце пекло не по-весняному. Поблякли тополі біля північної кафської стіни, вмирало на пустирях зблякле будячча, крушилися під ногами курай і сухі віники тамариску, репалася глевка земля, і ледь сльозилися фонтани.

Лише при вході до північних воріт зеленів розкішний самотній платан, пишався буйною кроною над зубчастим муром і манив у свою тінь змучену спекою людину.

Цей буйний платан привертав увагу місцевих жителів, паломників, невільників, що тяглися журавлиними ключами з ринку на галери турецьких дервішів ордену Хаджі Бекташа⁴, що заснували на околиці міста такіє⁵.

Певно, не один з перехожих задумувався, ховаючись у тіні дерева, про вічність життя; не одного бадьорила безсмертна живучість південного богатиря, і чабан, можливо, складав пісню про мужнє дерево, що витримує суховії, спрагу і безжалісне палюче сонце.

Зупинився біля нього меддах Омар, довго придивлявся до зухвалого дерева і гірко посміхнувся в задумі. Бо мало хто знав, що цей богатир мертвий, що серцевина висохла і корені давно перестали тягнути глибинну вологу. Хто ж міг знати, що плющ, якому природа присудила повзати по землі, непомітно всмоктувався в пори дерева, хитро снувався тоненькими жилами по стовбуру до самого верхів'ття, день у день висмоктував соки, поки вп'явся мацальцями в коріння. А тоді запишався, забуяв, розпустивши листя по чужих гіллях. Та не сідають на нього ні бджоли, ні метелики, ба навіть сарана не їсть його. Цупкий і ядучий. Він зеленіє, поки струхлявіє коріння старого дерева, роз'їдене плющем, доки воно звалиться і вкриє паразита своєю порохнею...

¹ *Гайдук* — повстанець на Балканах.

² *Ускок* — сербський повстанець.

³ *Клефт* — грецький повстанець.

⁴ *Хаджі Бекташа* — монах, який заснував у XIV ст. орден дервішів-бекташів.

⁵ *Такіє* — дервішський монастир.

...Надто скоро почалося цього року літо в Криму. Шовковиця обсіпалася, не доспівши, виноград не зав'язався, попадали жовті персики завбільшки з ліщиновий горіх, вітри не наганяли на небо ні одної хмаринки. Достиг ячмінь, ледве покривши собою сіру кам'янисту груду, і розвіялося половою виколошене просо.

А в червні налетіла до Кафських степів сарана. Вийшли селяни з кетменями копати рови, вийшла процесія сіро-сукманних дервішів, несучи в калачикових баклагах священну мекканську воду, і стояли всі, безпорадні, дивлячись, як довкола погибає життя.

Серед натовпу жінок, що в розпачі вже не дбали про те, щоб закривати визолені тривогою обличчя, стояв сивобородий чоловік у білій чалмі і сірому бурнусі. Тяжка скорбота тінилася в його очах.

— Кара Аллаха за гріхи наші... Отак чорніє і стогне земля, коли йдуть правовірні війська у чужі краї, — мовив сам до себе, і повернули до нього голови люди, а дервіші, що стояли осторонь, підступили ближче. — Такий же шум тоді летить над землею, і так само лунає плач жінок та дітей.

Різко підвів голову один із дервішів, зателіпалася срібна серга у вусі, він підійшов до меддаха Омара, зарослий і босий, смиренні очі зайшли гнівом.

— Чи не покинуло волосся розуму твою голову, старче, що накликаєш нам кару християнського Бога за джихад¹? І хто ти такий? Ти, видно, мусульманин, тож як ти міг забути слова пророка: «Піде до раю той, хто загине на полі бою з гяурами?»

— Але сказано теж у сьомій сурі Корану, отче, — відповів спокійно меддах Омар, — у сурі пророчій: «Скільки сіл ми марно погубили!»

— Якщо ти знаєш Коран, хай осинить нас світло єдино правдивого вчення, — посмиреннішали очі дервіша, — то згадай слова пророка: «Ми покажемо наші знамення у всіх країнах, поки вони не зрозуміють, що це правда».

— Але друга сура, благочестивий, сура меддинська, гласить: «Горе тим, що пишуть писання своїми руками, а потім кажуть: це від Аллаха». Бо знамення, про які ти говориш, несуть наші воїни і до Азова, і до Багдада. І там, і там чорніє земля від наших ратників, як Кафський степ від сарани. Скажи мені, яка ж війна священна? Проти християн чи проти єдиновірних мусульман?

¹ *Джихад* — священна війна проти християн.

Затремтів посох у руці дервіша, а жінки з тривогою й надією дивилися в розумні очі аксакала¹ — що скаже він ще, може, це прийшов до них віщун горя або радості?

Глянув Омар на зажурених матерів, сестер і дочок воїнів, що віддали або віддають життя за Високий Поріг² над Євфратом і Доном, — жаль закроївся на губах, мовчав старий; повів очима на проповідників священних воєн — зло струснуло ним, і розповів він дервішам сон пророчий.

— Приснився дивний сон султанові Амурату під стінами Багдада. До лозини нібито підійшов ніж, щоб зрізати її. А лозина відіслала його до іншої. І ще побачив падишах уві сні шулік, що їли падаль, виригали і знову їли, і гинули, обжершись нечисто. Покликав Амурат мудреця і спитав його, що означає цей сон.

— Це віщування на нинішній день, — відповів мудрець. — Лозина, що відсилає ніж до своєї подруги, — це ми самі, що не щадимо брата задля своєї користі. А шуліки — то знову ж таки ми, що пожираємо чуже добро, відригуємося людським стражданням і робимо й робитимемо те саме, поки здохнемо від своєї ненаситності.

Закричав дервіш:

— Ти шиїт³, перс шолудивий! І мудрець той теж був персшиїт, хай почорніє його голова, яку, напевно, стяв великий падишах!

Заверещали дервіші:

— Хто ти такий? До каїрського паші відвести його!

Навіть не здригнувся аксакал.

— Я Омар-челебі, анатолієць. І цю відповідь султанові дав я.

Затих крик, і шепіт пішов по юрбі, ім'я Омара зашелестіло на губах вражених монахів. О, його — цього мандрівника, меддаха і хафіза⁴, на якого ще не звелася рука жодного можновладця, знали в Стамбулі і Брусі, в Бахчисараї і Кафі.

— Моліться, люди, — мовив меддах. — Привид голоду блукає над степом. Благайте Бога, щоб не справдилися слова пророка про сім худих корів, що пожирають сім ситих, про сім сухих колосків, що пожирають сім налитих. Просіть милості в неба...

Він звів руки, прошепотів молитву і подався в безвість розпаленого степу.

¹ Аксакал — сивобородий; шанована людина.

² Висока Порта, Високий Поріг — султанський уряд Туреччини.

³ Шиїти — мусульманська секта, визнана в Ірані й Іраку. В Туреччині — сунніти.

⁴ Хафіз — вчений богослов, що знає Коран напам'ять.

Розділ другий

Зажирилась Україна, що ніде прожити,
Витоптала орда кіньми маленькїї діти.
Малих потоптала, старих порубала,
А молодих, середульших у полон забрала.

Українська народна пісня

Цього пекельно-пекучого літа господар-татарин відпустив Марію на волю. Два роки тому він купив її з хворою семи-літньою дитиною на ясир-базарі і привів їх до своєї тісної й темної ліплянки.

Посередині татарської хати стояв ткацький верстат, а за ним, на міндері¹, стогнала недужа жінка. Вона не підвелася, тільки скрушно глянула на невірльницю, потім її скляні очі надовго вп'ялися в татарина і враз погасли, збайдужіли.

— Якши гяурка, — сказала. — Твоя буде.

Зняковілий господар розвів руками, показав на верстат із нап'ятою на кросна основою, і зрозуміла Марія, що вбогий її власник, і купив він собі рабину, певне, лише для того, аби прожити за килими якийсь там день.

Навчилася ткати швидко. Крізь натягнуті нитки дивилася, як росте її донечка, тягнеться руками до кольорової волічки, влітає їх поміж основу, стає помічницею. Прислухалась, як дитина береться розмовляти по-татарськи, і сама розмовляла з нею чужинецькою мовою, щоб не дивилися на них скоса господарі та й щоб легше було дитині на вулицю вийти. Ткала з ранку до вечора і пісню наспівувала, та все оту:

Ой що ж бо то та за чорний ворон,
Що над морем крякає,
Ой що ж бо то та й за бурлака,
Що всіх бурлак скликає... —

і дивно було чути, що доня підспівує за матір'ю часто чужими словами.

Татарин продавав килими, що їх наткала Марія, і годував за них хвору дружину, не зобиджаючи й рабінь.

За рік господиня померла від сухот. Знала Марія, що запропонує їй тепер хазяїн. Чого тільки не передумала, які сумніви не мучили її днями і уві снах, та відганяла від себе слабкості, спокуси й вагання — десь глибоко в серці ще жевріла надія повернутися в Україну.

¹ *Міндер* — підвищення вздовж стіни для спання.

А татарин таки сказав небавом:

— Будь моєю дружиною, Маріям.

Заплакала. Просила пожаліти її — не може віри своєї зрадити, чоловіка свого, знакомитого полковника Самійла, забути не може...

Не наполягав татарин. Коли минув рамазан, і мусульмани різали баранів на байрам, привів на святковий обід жінку у білому фередже¹ — злооку туркеню. Здогадалася Марія, що це нова її господиня, і зацікавилася від страху: продасть її тепер господар. І тоді каяття, ганебне й боягузливе, скрутило душу: чом не стала жінкою татаринів, тепер же їх розлучать із дочкою!

Нова хазяйка відразу дала зрозуміти, який порядок буде в хаті. Витягла з казана баранячу кістку і пошпурила нею в кут — жеріть; кривився на те господар, та мовчав, а згодом сказав до Марії:

— Не буду тебе продавати, хай лютує. Ти добра, Маріям.

Ще вчора господиня штурхала її в спину і погрожувала продати дочку, бо що з неї за користь, ще вчора падала Марія на коліна, обіцяючи ночами сидіти за верстатом, аби тільки не розлучали їх... А нині вранці, коли туркеня подалася на базар, татарин увійшов до хати, жалісливо глянув на Марію дочку — не мав своїх дітей — і сказав ледве чутно:

— Ідіть собі. Ви вільні...

Це слово «вільні» було несподіваним для Марії, приголомшило воно її зовсім. Вклонилася господареві до ніг, подякувала, похапцем збрала свої мізерні пожитки, схопила дівчинку на руки і вибігла. Чвалувала крутими вуличками, завмираючи від страху, що повернеться з міста туркеня і дожене її, бігла, ховаючись за кам'яними стінами, що заступали вікна будинків, квапилася до північних кафських воріт, щоб вийти з тісного міста на волю. Здавалось їй, що мине одна лише хвилина, і зачиняться ворота. Ось вийшов із-під зеленого платана вартовий, крикнула йому:

— Я відпущена!

Високий яничар у шапці з довгим шликом, що спадав по спині аж до пояса, ліниво діткнувся рукою до ятагана і знову ступив у тінь: іди, мовляв, немого, хто тебе тримає. Зелений колір яничарського кафтана злився з листям плюща, вартовий спокійно закурич люльку. Від такої байдужості — адже тільки одне слово «яничар» наводило жах на невільників —

¹ *Фередже* — жіноче покривало поверх плаття у туркеню.

змоторошилося серце в Марії: невже це не останній мур, що огороджує Кафу? Вийшла на хребет Тепе-оба¹, що довгим насипом відділив рештки гір від рівнин, — ні, далі — простір і жодної людини в степу. Передихнула, промовила вголос:

— Я вільна. І Мальва моя теж. О Господи...

І тут запримітила, що її більше не дивує чудне ім'я доньки. Так назвала свою дівчинку давно, ще на початку неволі. Дитя було хворе і зжовкле, здавалося, не витримає тяжкої дороги з Карасубазару до Кафи. Несла дитину на руках і підставляла спину під нагайки, затуляючи свою крихітку. А під ногами то тут, то там подибувалися вигнані, певне вітрами, на чужину мальви — ті самі, що пишалися разом із соняшниками, рівні з ними, біля українських білостінних хат. Там пишалися. А тут ховалися в колючий курай, низькі, збідовані, та все-таки живі. Тож повірила Марія, що дочка теж виживе, як ці квіти на чужій землі, якщо тільки назве її Мальвою.

Помітила тепер, що не дивує її більше довгополий бешмет, ні турецька шаль, якою уже звикла закривати обличчя, і навіть те, що Мальва запитує в неї про се і про те по-татарськи.

Місто було позаду. Зубчасті стіни оперезали його навколо, масивні башти підвелися і давили, стискали громаддя будинків, мечеті, вірменські церкви і караїмські кенаси. Місто ревіло й гуло, стогнало. Внизу кишіла смердюча яма невідомого базару, кричали, захвалюючи живий товар, татари і греки: на галери, що стояли в порту, відправляли партії відібраних, приганяли нові; торохтіли мажари по кам'яних вибоїнах, захламалися осли, викрикували азан² муедзини, закликаючи правовірних до обіднього намазу³.

І ще одне зауважила Марія: усе це для неї давно звичне, наче й не було ніколи іншого життя. А та хвилива радість волі раптом почала пригасати, й у свідомість повільно заповзало тупе почуття безвихіддя... Сирій хребет Тепе-оба і дуга високого міського муру тісно обступили її, ніби обсотали вужівками цупкого кримського плюща, і нікуди звідси не дінешся, і будеш у цьому світі вічно...

А що було?

Йшли хозари, половці, печеніги, хто не йшов? Падали трави і люди, у вимішаній копитами землі конав розтопаний дюшан. Журилася Україна, бо йшли ляхи на три шляхи, а татари на чотири, і плакало небо над молочним сте-

¹ *Тепе-оба* — у перекладі з татарської — вершина-гора.

² *Азан* — заклик до молитви.

³ *Намаз* — молитва.